

De maakbaarheid van tijd, macht, normen, waarden, ... en de samenleving

Een interview met Mark Eichardus

Jaak Perquy

Mark Eichardus is prof. sociologie aan de VUB. Sinds het verschijnen van *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties (1991)* is hij geen onbekende meer voor liet grote publiek. Met het boek *Op de ruïnes van de waarheid Lezingen over tijd, politiek en cultuur (1994)* beschaamt hij dat publiek zeker niet. Het is onderwerp van gesprek tussen mensen die de televisie net even uit hebben staan. Het gaat om lezingen en dat betekent dat het om relatief korte stukken gaat; hapklaar voor iedereen die toch een beetje kan denken. Hier en daar zijn er overlappingsen tussen de stukken maar dat stoort niet. Het maakt dat het boek - ondanks z'n samenstelling uit verspreide lezingen - toch een eenheid vormt zonder zwaar op de maag te liggen.

De auteur breekt een lans over het feit dat 'links' tegenwoordig nalaat waarden een concrete invulling te geven, vanuit het (verkeerde) idee dat dat dirigistisch of moraliserend overkomt. Daardoor komt het dat rechts vrij spel krijgt op dit terrein. Het pleidooi voor de herwaardering van de waarden wordt gevoerd vanuit het besef dat we zelf de geschiedenis moeten en kunnen maken. Waarden moeten bij het handelen richtinggevend zijn, al moet dat gebeuren in de afwezigheid van een absolute waarheid. Hoe relatief hun basis ook mag zijn, mensen moeten en kunnen de samenleving (tot op zekere hoogte) maken zonder in willekeur te vervallen. Via ideologieën en leerstelsels probeert men wel eens aan die verantwoordelijkheid te ontsnappen. De onverantwoordelijkheid krijgt structurele vormen en de geschiedenis wordt ontmenselijkt.

Men stelt het voor dat de mens louter produkt is van de omstandigheden en 'er verder niets mee te maken heeft'. Een (verloren) individualisme en een

rationeel utilitarisme doen hun intrede. Er wordt gesteld dat de enige toetssteen de individuele preferenties zijn.

Ik zocht prof. Eichardus op in z'n kantoor aan de VUB. Voor wie de VUB, zoals ik, enkel kent van 1 Mei feesten, is dat kantoor nauwelijks vindbaar. Gelukkig was Mark Eichardus zelf duidelijker in z'n uitspraken.

Kan ik een beetje van uw tijd?

- Via gesprekken krijg ik de indruk dat de evoluties van het tijdsbesef, die u schetst, tot de verbeelding spreken van heel wat lezers. Het begrip tijd behandelt u ook in het eerste deel van het boek. Reden genoeg om het ook als onderwerp van m'n eerste vraag te behandelen. U schrijft dat sleutelen aan de verantwoordelijkheid veronderstelt dat we moeten sleutelen aan de fundamentele denkcategorieën, zoals het tijdsbegrip. Moeten we die denkcategorie, het tijdsbegrip dat we hanteren zien als een oorzaak van een bepaalde ethische houding? Of is het er eerder een gevolg van? En in dit laatste geval: kunnen we enig effect verwachten van het sleutelen aan het begrip?

Mark Elchardus: Het deel over het tijdsbesef is een illustratie. Ik wilde er mee aantonen dat problemen i.v.m. ethiek ook verband houden met fundamentele denkcategorieën. Dat maakt het moeilijk veranderbaar. Verantwoordelijkheid bvb. gaat immers niet om een oppervlakkige houding, maar houdt verband met referentiekaders en denkwijzen. Maar we kunnen dat niet zomaar zien in termen van oorzaak en gevolg. Op bepaalde momenten is het duidelijk dat conditionele factoren een invloed uitoefenen op het denken. Op andere momenten heeft dan weer het tijdsbegrip dat dominant was geworden, bepaalde condities bevorderd; bvb. door een bepaald soort wetenschappelijk of technologisch onderzoek te stimuleren. De evoluties in het tijdsbesef zijn een lang en complex proces geweest en we stoten hier op de grenzen van het causale denken. Het is simplistisch en achterhaald.

Wat het effect betreft moet je dit zeggen. Het is evident dat verandering van tijdsbesef een moeilijke aangelegenheid is. Een (ander) tijdsbesef is niet te koop in de supermarkt.

In de geschiedenis zijn er momenten geweest waarop anders gaan denken over situaties wel degelijk de daaropvolgende evolutie hebben beïnvloed. Ik zie twee manieren om een invloed te hebben op de geschiedenis. De eerste is via macht en het veranderen van de condities waarin de mensen zitten. De andere is via het aanreiken van nieuwe ideeën, denkkaders en manieren om de dingen te formuleren.

De laatste twintig jaar groeit er zoiets als de sociologie van de tijd. Het gaat misschien niet om een lawine van publikaties, maar zo langzamerhand vormt het toch al een beekje van publikaties. En ik denk dat dit op termijn invloed kan hebben op de manier waarop we tijd benaderen.

Mijn stelling in het boek is dat veranderingen op dat niveau van het veranderen van het besef van tijd, kan bijdragen tot een verandering van ethiek in de samenleving. Bovendien is de tijdsproblematiek een voorbeeld van hoe moeilijk het is om een impact te hebben op die ethiek. Een verandering van het begrippenkader is nodig, maar ik zie niet in hoe dat kan gebeuren door alleen maar in te spelen op de materiële condities van de mensen.

- Het tijdsbesef dat mensen hebben is toch conditioneel bepaald?

M.E.: Bepaalde aspecten zijn inderdaad aan condities gebonden. Maar het is toch complexer dan dat. Het is belangrijk te beseffen dat er bij mensen nogal altijd andere tijdsnoties zijn blijven voortbestaan. Als je het in detail gaat bekijken, dan zie je dat mensen niet altijd die lineaire, mathematische, gehaaste tijd gebruiken. Er wordt samen tijd gemaakt; er wordt samen een 'ritme' gemaakt. Mensen leven dus in verschillende tijdsconcepties. Er is m.a.w. in het leven een basis aanwezig voor die andere tijdsconceptie die ik bepleit.

- Het probleem zit hem dus in het feit dat één van de 'tegelijktijd gebruikte' tijdsnoties dominant geworden is.

M.E.: Inderdaad en die tijdsnotie wordt dominant omdat die op een bepaald ogenblik beter gearticuleerd is met de condities en disciplines waaraan de mensen onderworpen worden; en met de vorm die instituties hebben. Mensen kunnen die condities natuurlijk wel aanpakken. Er is zoiets als de monastieke strategie van kleine groepen. Zoals men er in de middeleeuwse kloosters een eigen ritme op na hield, zo gaan die mensen hun ritme anders gaan bepalen. Maar het blijft beperkt tot kleine groepen. Je kan dat moeilijk gaan veralgemenen naar de samenleving. Daarmee heb ik niet gezegd dat het geen zin heeft, want het heeft zin: die groepen illustreren bvb. de mogelijkheden van het anders gaan leven.

Kan ik een beetje van uw macht?

- Uw pleidooi voor de herwaardering van waarden, is dat niet de zoveelste klaagzang over wat 'er verloren gaat bij de jeugd van tegenwoordig'?

M.E.: Ik geef niet de kritiek van wat verloren gaat. Mijn kritiek is een kritiek op het utilitarisme. Het gaat om individualistisch denken. Niet het denken in termen van 'individuele vrijheid', maar als een bepaald soort opvatting m.b.t. de relatie tussen mens en maatschappij. Het is een opvatting die zegt dat iedereen zijn eigen preferenties mag én moet volgen. Dat soort denken is als ideologie het duidelijkst uitgewerkt in het utilitarisme; en meer in het bijzonder in het liberale utilitarisme. Dat zegt dat er geen enkele andere toetssteen bestaat dan de individuele preferentie; dt is de maat van alle dingen. De consequentie is dat mensen ook gaan streven naar de middelen om die preferenties te realiseren. In onze samenleving zijn die middelen concreet: geld en macht. Utilitaristen zeggen dan ook dat elk rationeel mens naar macht en geld streeft.

In de praktijk wordt het wel wat afgezwakt en wordt er gesteld dat de vrijheid van anderen daarbij niet in het gedrang mag komen. Maar dat is vaag. Het is niet duidelijk wat die vrijheid van de andere is en wanneer die in het gedrang wordt gebracht. Ook hier val je dus terug op macht.

Het boek is een kritiek op dat soort utilitarisme en het is een kritiek op twee vlakken. Enerzijds zeg ik dat niet iedereen zo is. Als we het empirisch proberen te meten in Vlaanderen, dan moeten we besluiten dat het niet de dominante houding is. Zij die zeggen dat de jeugd, of andere mensen geïndividualiseerd zijn, vergissen zich. Het is een houding van een minderheid. Misschien wint die wat veld omdat bepaalde personen vanuit een bepaalde politieke hoek dat discours gaan voeren, maar het blijft een minderheid.

En wat ik vooral in mijn boek probeer te doen is een kritiek geven van dat discours. Ik treed er mee in debat en kijk naar de uitgangspunten en de implicaties.

Als men zegt dat ik alleen maar wil klagen over de hedendaagse jeugd, dan zegt men eigenlijk dat er geen kritiek meer mag gegeven worden, dat er geen debat meer moet gevoerd worden. In die zin is dat terug te koppelen naar het utilitarisme. Want er wordt gezegd dat er toch geen oordeel over te vellen valt; dat we geen debat nodig hebben en de dingen maar moeten nemen zoals ze komen; dat we ons moeten neerleggen bij de geschiedenis en de bestaande machtsrelaties moeten aanvaarden.

Het is natuurlijk waar dat het geloof in een waarheid die alles oversteeg -van welke aard die ook was: religieus of rationalistisch of in termen van het universele van de mens - is in grote mate verdwenen. We hebben hoogstens nog 'ruïnes van de waarheid'...

Maar het betekent nog niet dat het rationeel debat niet mogelijk is. Mensen leven in gemeenschappen, groepen, ze gaan naar schoolsystemen, ze praten met elkaar en ze bouwen uiteindelijk een basis op van fundamentele uitgangspunten die hen toelaten wel te discussiëren. Aanvaard je die niet, dan plaats je je buiten discussie. Maar dan zou je de implicaties daarvan moeten aanvaarden.

Laat me dat verduidelijken. Ik denk dat er drie grote niveaus van menselijke Organisatie Zijfl. Ofwel vormen de mensen een soort gemeenschap. Ze zijn het dan over een aantal (misschien niet veel) dingen eens en ze voelen iets voor elkaar in de zin van een basisrespect. Deze erkenning van elkaars waardigheid en van een aantal gemeenschappelijke waarden geeft een zekere basis voor discussie en samenleven. Dat niveau is niet altijd aanwezig. In heel wat internationale relaties ontbreekt dit niveau.

Het tweede niveau is dat van de procedures. Als je het over minder dingen eens geraakt, geraak je het misschien nog eens over een aantal regels die iedereen wil respecteren. Het is een vrij juridische opvatting: er zijn een aantal regels, daarbinnen kom je tot contracten en je respecteert de contracten.

Het derde niveau bestaat er in dat je niets meer hebt en dat je in een pure macht-situatie komt. Hier wordt alles geregeld met geweld.

Menselijke groepen variëren tussen deze drie niveaus. En elk van die niveaus heeft z'n problemen. Op het derde niveau zijn de problemen uitermate duidelijk. Dat zijn Joegoslavische toestanden. Niveau twee is het niveau van de staten, de rechtsstaten (de meesten daarvan zijn ook naties en hebben dus nog iets meer). Het probleem hier is dat als je alleen met procedures werkt, mensen die systematisch aan het kortste eind trekken zullen zeggen dat de procedures niet deugen. Dan kom je weer op het derde niveau.

Het eerste niveau, denk ik, is het niveau dat het meest een waardig leven en de grootste mate van individuele vrijheid mogelijk maakt. Het gevaar bestaat echter dat een gemeenschap zich te veel gaat afschermen en etnisch of in een extreme zin nationalistisch wordt.

Kan ik wat normen van u?

- Hoe kunnen die afspraken op het eerste niveau gefundeerd worden? Of moeten we zomaar elk voorstel aanvaarden? Is bvb. 'etnie' een mogelijke basis? Het is de vraag naar het verschil tussen niveau één en twee. Is er een mogelijkheid om boven niveau twee uit te komen en kan het gejustificeerd worden.

M.E.: Waarop kan je normatief burgerschap gronden? In het boek hebben we het (onderscheid) tussen utilitair en normatief burgerschap beschreven in termen van de specifieke politieke processen die er mee overeen stemmen: hoe organiseer je democratie uitgaande van die opvattingen. Doe je dat volgens het concept van een burgerdemocratie, zoals Verhofstadt dat heeft verdedigd? Of welke zijn de politieke instellingen voor belangen- en waardenarticulatie die je schept als je uitgaat van een normatief burgerschap?

De vraag die hier gesteld is, is niet zozeer de vraag hoe je de politiek organiseert. Het is de vraag hoe je de staat organiseert: welk is het beeld van de institutionele vorm die je aan de staat geeft in die twee gevallen? Als we daar op ingaan, dan moeten we het hebben over dat heel moeilijke begrip 'natie'.

Als je de geschiedenis van sommige landen bekijkt is het zo dat ze als natie geboren zijn. Dat is het geval voor Vlaanderen. Er stelt zich dan een probleem van de ontmoeting van de minimale inhoud van het burgerschap met de verdere aanvullingen die gemaakt worden in termen van culturele eigenheid en in termen van iets dat met 'etnie' in verband kan gebracht worden; of in termen van 'klasse'. Etnie en klasse kan je ongeveer op gelijke voet zetten i.v.m. deze problematiek.

Het geloof in de minimale inhoud van het burgerschap vind ik problematisch. Er zijn in dit verband twee kritische opmerkingen te maken. Ten eerste is zelfs dat minimum nog altijd niet zo neutraal. Voor het bestaan van de procedures van niveau twee moet er ook een soort gevoel bestaan. Die regels zijn nooit volledig neutraal en dus zit je meteen al een beetje op niveau één. Procedures zijn altijd ingekleed en houden altijd nog verband met culturele tradities, met bepaalde manieren van naar het leven te kijken en misschien ook met klasseposities, etc...

De tweede opmerking is van empirische aard. Als je naar concrete landen kijkt dan zie je dat het minimum altijd wordt aangevuld. Wie kan dan decreteren: dat kan niet, dat mag niet?

Ik zou dat eerder pragmatisch bekijken en pleiten voor een erkenning. Al die landen gaan iets verder in hun invulling. We moeten daar niet blind voor zijn. Op basis van die erkenning kunnen we dan nagaan welke de dingen zijn die

we niet in vraag zouden kunnen laten stellen. Ik denk bvb. dat we als regel zouden kunnen opperen dat de invulling van wat als gemeenschappelijk wordt beschouwd, gebeurt in respect voor individuele vrijheid en de individuele waardigheid (vaak worden regels zelfs geformuleerd in termen van individuele rechten).

Als die dingen niet in vraag geteld worden is het verder vrij normaal dat naties een iets grotere gemeenschappelijke basis werpen dan hun grondwet.

In de praktijk moeten we er over kunnen debatteren natuurlijk. Neem het concreet geval van de eindtermen voor het onderwijs. Op basis van een debat is het normaal en zelfs te verdedigen dat we besluiten dat het verwerven van bepaalde capaciteiten behoort tot het gemeenschappelijk mens-zijn in Vlaanderen.

Wie zegt voorstander te zijn van een staat of een natie die geen gemeenschappelijke cultuur oplegt, liegt volgens mij, want die zouden het ook doen.

- Maar de vraag blijft natuurlijk: hoe ver mag of moet je gaan? En in hoeverre kan je het dan nog verantwoorden?

M.E.: Ik denk dat niemand al de limieten van het ding kan aangeven. Het is het maatschappelijke leven zelf, de geschiedenis zelf die het maakt.

Het hoeft overigens ook niet dirigistisch te zijn. Het is alleen maar dirigistisch in sommige ontspoorde gevallen. Het Vlaams Blok zou ik omschrijven als een ontsporing van 'gemeenschap' naar 'etnisme'. Het is een frequent voorkomende soort ontsporing. Laat me dat even uitleggen:

Elk individu vormt zijn identiteit met collectieve materialen die het wordt aangereikt. Hij doet dat soms op een heel creatieve (persoonlijke) manier, maar altijd op basis van collectieve materialen: wetenschap, artistieke tradities, cultuur of culturen, taal of talen, etc... , ook condities en klassepositie spelen mee. Het loopt fout als een groep mensen denkt dat ze niet alleen hun eigen identiteit, maar ook die van anderen volledig op één enkel collectief element kunnen steunen. Het ontspoord als ze denken dat een politieke Organisatie volledig kan steunen op bvb. de etnische basis van het Vlaams zijn. En ik zou het zelfde argument kunnen gebruiken als kritiek op vroegere concepties van het Marxisme die er van uitgingen dat men een natie kan inrichten op louter klasse-positie.

Het modern burgerschap houdt in dat je niet reduceert tot een enkel collectief element. Het burgerschap in die zin is wel: 1) procedures die misschien een beetje neutraal zijn; en 2) die aangevuld worden met culturele elementen die te maken hebben met de eigen geschiedenis, de eigen ontwikkeling, met wat we zijn als natie of als groep.

Het Vlaams Blok is dus net zoals het staatscommunisme dat was in de Sovjet-Unie, een gevaarlijke ontsporing van iets dat in een normale natievonning aanwezig is. Het is onvermijdelijk en er is niets verkeerd om het zo te stellen. Ik kan me kwaad maken als men in links progressieve kringen begrippen als 'waarden, samenhang, gemeenschap, natie en identiteit' niet meer in de mond durft te nemen (bij de opsomming van de begrippen slaat hij telkens op tafel). Dat is de invloed van een al te scientistische interpretatie van het Marxisme. Het gevolg is dat die begrippen aan rechts overgelaten worden. Eigenlijk is dat even gevaarlijk als het etnisme van het Vlaams Blok. Blind zijn voor deze zaken leidt tot mistoestanden. Mensen leven nl. met de werkelijkheden die met die begrippen overeenkomen.

Tenslotte zijn er in de evolutie van maatschappijen heel wat concrete voorbeelden van hoe die noties op een menswaardige manier zijn uitgewerkt.

Kan ik ook een waarde krijgen?

Tenslotte confronteer ik de auteur met een mogelijke kritiek op het boek, als zou hij wel oproepen tot een herwaardering van waarden, maar niet kunnen concreet maken over welke waarden het precies gaat.

M.E.: Maar dat is essentieel! Er zijn twee mogelijkheden waarom mensen hun standpunten niet (meer) ethisch willen verantwoorden: of het gaat om extreem-utilitaristen en dat vind ik een gevaarlijke soort voor de kwaliteit van de samenleving. Maar ik denk dat ze niet zo groot in aantal zijn. De andere mogelijkheid is, dat die mensen nog wel waarden hebben, maar er niet voor uitkomen, er niet over in debat willen treden.

Mijn oproep, in twee derden van het boek is dat we de moed moeten opbrengen om te debatteren over de richtsnoeren die we gebruiken. De waarden die ik zelf verdedig zijn hier niet terzake.

We moeten de moed hebben te zeggen: kijk zo zien we de werkelijkheid, zo analyseren we de werkelijkheid en dat zijn de tendensen die we erkennen; maar we confronteren die met onze waarden. En over die waarden willen we debatteren. Het hangt overigens nauw samen met het andere hoofddoel in het boek: de maakbaarheid van de samenleving. Ik denk dat we het geloof daarin moeten herstellen. In confrontatie met de werkelijkheid, met onze waarden als richtsnoer maken we de samenleving.

Het debat over de waarden hoeft daarom nog geen homogeniserende poging te zijn. De conclusie zou ook kunnen zijn dat we de verscheidenheid nog wat

moeten laten toenemen. Maar verder (in dat ander derde van het boek) geef ik dan toch wel aan welke waarden ik belangrijk vind.

- Ik dank u; vooral voor uw tijd.

Mark Eichardus, Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur, Leuven: Kritak, 1994. Uitg. 215p.